Nikola Božilović[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

Izvorni naučni članak
UDK: 316.422(497)
Primljeno: 11. 10. 2009.
DOI:10.2298/SOC1002113B

TRADICIJA I MODERNIZACIJA (EVROPSKE PERSPEKTIVE KULTURE NA BALKANU)

Tradition and Modernization (European Perspectives of Culture in the Balkans)

ABSTRACT *Layers of historic heritage and modern tendencies interlace in the culture of the present-day Balkans. Eurointegration of the Balkans faces numerous challenges. On one side, the so-called Eurooptimism is awakening, while on the other, fears of losing cultural and national identities are growing ever stronger amongst Balkan peoples. Is it possible to integrate the societies of the Balkans into the European Union, and retain the particularities of the cultural tradition of the peoples of this region? The answer to this question demands a complex and multidisciplinary analysis, especially when the contemporary Serbian society is concerned. Organized conservative forces are standing in the way of modernization, resisting any modern invention and creative initiative coming from the so-called Other Serbia. The issue is subjected to cultural-sociological analysis in this paper, supported, particularly regarding the situation in Serbia, by the findings of a several-years empirical study conducted within a research project organized by the Center for Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Niš.*
KEY WORDS *tradition, traditionalism, modernization, progress, cultural identity, values, lifestyle*

APSTRAKT *U kulturi današnjeg Balkana prepliću se naslage istorijskog nasleđa i moderne tendencije. Evrointegracija Balkana nalazi se pred brojnim izazovima. Na jednoj strani, budi se takozvani evrooptimizam, a, na drugoj, kod naroda jačaju strahovi od gubljenja kulturnog i nacionalnog identiteta. Da li je moguće integrisati društva Balkana u Evropsku uniju, a zadržati osobenosti kulturne tradicije naroda sa ovih prostora? Odgovor na ovo pitanje zahteva kompleksnu i multidisciplinarnu analizu, naročito kada je reč o savremenom srpskom društvu. Na putu modernizacije stoje organizovane konzervativne snage. One sputavaju svaku modernu invenciju i kreativnu inicijativu, koje dolaze iz takozvane Druge Srbije. Autor u ovome članku vrši kulturnosociološku analizu ove problematike, služeći se, naročito kada je Srbija u pitanju, i nekim rezultatima višegodišnjeg empirijskog istraživanja u okviru jednog projekta rađenog u organizaciji Centra za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu.*
KLJUČNE REČI *tradicija, tradicionalizam, modernizacija, progres, kulturni identitet, vrednosti, stil života*

[1] bonicult@medianis.net

Društva današnjeg Balkana, koja su odlučila da svoju sudbinu pridruže sudbini Evrope, nailaze na brojne izazove i nedoumice. Ulazak u Evropu, naime, podrazumeva spremnost na promene u svim segmentima društvene strukture. Stiče se utisak da se problemi u ekonomskom i institucionalnom delu balkanskih društava lakše prihvataju, podnose i rešavaju, dok su stvari na planu svesti i duhovne kulture delikatnije. Ljudi se teže oslobađaju starih navika, predrasuda, ponašanja i vrednosti. Odnos prema tradiciji predstavlja jedan od ključnih aspekata iz koga proizilaze ostali odnosi koji se tiču projektovanja društva u evropske i transatlantske strukture. Ovaj odnos zahteva temeljno preispitivanje, jer se on najdirektnije povezuje sa očuvanjem/gubljenjem nacionalnog i kulturnog identiteta (u Srbiji, ali i u ostalim zemljama na Balkanu). Nevolje sa tradicijom proizilaze iz neshvatanja njene suštine.

Odnos prema tradiciji treba postaviti na zdravo kritičku osnovu, kako bi se društvima na Balkanu omogućilo realno sagledavanje perspektiva povezanih sa integracijom u Evropsku uniju. Nedoumice iskrsavaju pre svega oko pitanja očuvanja autentičnih vrednosti kulturne istorije, ali jednako i oko oslobađanja od negativnog nasleđa (duha) prošlosti. Za tradiciju "svih mrtvih generacija" K. Marks (Marx) je u delu *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* pisao da ona "kao mòra pritiska mozak živih" te da, u tom kontekstu, donosi zlo u vidu "nasleđenih nevolja" (vidi K. Marks – F. Engels 1976: 68). Različito vrednovanje tradicije kao komponente kulture zahteva pojmovno razgraničenje dihotomija tipa prošlost/sadašnjost, tradicija/tradicionalizam, tradicionalno/moderno.

Evropska integracija balkanskih zemalja sa današnjeg gledišta podrazumeva, između ostalog, i oslobađanje njihovih društava bremena prošlosti, oličenog u raznim tradicionalističkim predrasudama, praznovericama, kompleksima niže ili više vrednosti, navikama, parolama i mentalitetu. U Evropi, inače, sentence tipa "lako ćemo", "nema problema", "nekako ćemo se snaći", rečeno u našem žargonu, "ne drže vodu". Drugim rečima, one ne znače ništa. Takva razmišljanja nepotrebno uzimaju vreme, koče svaku akciju, stvaraju bezrazložno zadovoljstvo i opravdavaju neuspeh. Odranije, a naročito iz vremena komunizma, u Srbiji je bila ozvaničena praksa da se sopstvena nesposobnost i nemarnost pravdaju optuživanjem drugih. Reč je o poznatom ksenofobnom sindromu "spoljnjeg neprijatelja" (pod njim se podrazumevaju "dežurni krivci", poput Vatikana, Amerike ili "svetskih policajaca") i "mangupa u sopstvenim redovima" (taj izraz rezervisan je za ideološke neistomišljenike *alias* domaće izdajnike). Građansko društvo zasnovano je na kategoriji individualiteta i lične odgovornosti, a tu se podrazumevaju društvene i moralne vrline zasnovane na poverenju, o čemu je pisao F. Fukujama (Fukuyama). Vrline, u koju spada najpre radna etika [definisana u kontekstu Veberovog (Weber) duha kapitalizma], sa nizom drugih posebnijih, praktičnih i korisnih vrlina, poput štedljivosti, racionalnog pristupa rešenju problema i preokupacije onim `sada i ovde`, mogu biti jedina i prava garancija socijalnog i kulturnog prosperiteta (Vidi: Fukujama 1997: 53-59).

Za uključivanje u Evropu potrebno je najpre identifikovati istinske dominantne vrednosti svoje (nacionalne) kulture kako se ne bi došlo u iskušenje da

se iz korita sa prljavom vodom (nacionalizma, šovinizma i ksenofobije) izbaci i dete, to jest ono što je u datoj kulturi najvrednije. Zadatak preispitivanja tradicionalnih vrednosti odviše je delikatan i ne treba ga otaljavati, uraditi na brzu ruku i "prelomiti preko kolena". Naprosto zato što tradicija predstavlja osnov socijalnog i kulturnog progresa. Svako razmatranje kulture *danas* zasnovano je na sagledavanju *prošloga* u kulturi, na kulturnom nasleđu, na predanju, na razumevanju onoga što je bilo. Negovanje tradicije omogućava kontinualno življenje čoveka u istoriji kroz raznovrsnost, drugojačijost i samoprevazilaženje. Njeno poznavanje i poštovanje treba da podstiče potrebu za upoznavanjem drugih kultura, za saradnjom sa drugima i drugačijima pa, dakle, i za nalaženjem zajedničkih interesa sa narodima iz bližeg ili šireg okruženja (Balkan, Evropa, Svet). To nas, međutim, ne sme navesti na slepo i nekritičko prihvatanje tradicije, koje vodi kretanju unatrag. Takav odnos prema kulturnom nasleđu, koji podrazumeva i divinizaciju predaka, ohrabruje prošlost da onemogući sadašnjost. R. Božović s pravom ukazuje da odnos prema tradiciji može biti ambivalentan. S jedne strane, prevelika ekspanzija nekritičkog duha i bolećiva melanholija prema prošlosti, po njemu, nemaju većeg smisla od nastojanja da hvaljenjem predaka pohvalimo sami sebe. S druge strane, pak, opasno je i svako okretanje leđa tradiciji jer je ona od ogromnog značaja za razumevanje postojanja, za prepoznavanje identiteta i uspostavljanje odnosa među generacijama (Božović 2002: 212-213).

Sociološkim jezikom rečeno, čovek kao socijalno biće ukorenjen je u tradiciji. Ona pomaže očuvanju identiteta jednog naroda i istovremeno doprinosi formiranju jasne slike življenja tog naroda u budućnosti. Tradicija jeste *sadašnjost prošlog*, ali ona je, ništa manje, i vizija budućeg. Pravo znanje o značaju tradicije i njenoj društvenoj relevanciji može se formirati u odgovoru na pitanje da li ona (ne) ugrožava svest o potrebi društvenih promena, odnosno da li su kulturne vrednosti dotične tradicije podsticajne za savremeno stvaralaštvo. Sud o njenoj poželjnosti u društvu donosi se tek pošto se utvrdi da ona ne predstavlja breme prošlosti već izazov budućnosti. Tradicija je konstitutivni element svake kulture jer potencijalno sadrži tvoračku dimenziju. Klica novog često se nalazi u najsmelijim slutnjama i nagoveštajima u prošlosti, a vrednost prošloga očituje se u mogućnosti njegovog projektovanja u budućnost. E. Sapir je s puno razloga prepoznavao istinski kulturizovanog pojedinca ili društvo u onim ljudima ili socijalnim grupacijama koje ne odbacuju prošlost s prezirom. Ali uz jednu važnu napomenu: da je "prošlost od kulturnog interesa jedino dok je još sadašnjost, ili dok god može postati budućnost" (Sapir 1984:115). Jezik, pismenost, religija, umetnost i narodna predanja, onda kada su sačuvani u tradiciji jednog naroda, omogućuju da čovek lakše sebe nalazi u sadašnjosti i projektuje u neki novi život. „Sadašnjost menja prošlost koliko prošlost upravlja sadašnjošću" - zapisao je Eliot. O stalnoj društvenoj potrebi za tradicijama pisao je i Gidens, ističući da su tradicije potrebne zato što životu daju kontinuitet i formu (Gidens 2005:70).

Bez tradicije, dakle, nema kulture, ali zlo se piše onoj kulturi koja bi da se okameni i zaustavi u istoriji i da sve „ovo" danas vrednuje „onim" iz prošlosti. U

tom slučaju na scenu stupa *tradicionalizam* kao negativna socio-kulturna pojava. On dovodi do kočenja promena, reformi i napretka, a poznato je da se politička nestabilnost (karakteristična za većinu balkanskih društava u tranziciji) može prevazići jedino otvaranjem prema svetu i okretanjem ka budućnosti. Stalni pogledi na retrovizor na balkanskim kolima moraju se skrenuti napred kako bi se izbegli čeoni sudari sa stvarnošću zbog kojih bi ta kola, kao i svaka bezvredna krntija, bila odšlepana u prošlost i prepuštena zaboravu. Ne treba smetnuti s uma da se tradicijom manipuliše, kao i to da se pomoću nje vrši indoktrinacija ljudi u korist elita na vlasti. Naime, nosioci vlasti često koriste tradiciju kao sredstvo za zadržavanje moći, ukazujući na lažan kontinuitet s davnom prošlošću na koji se (kontinuitet) pozivaju.[2]

S. Naumović tvrdi da je instrumentalni odnos prema tradiciji svojevrsna istorijska konstanta na području Srbije, a taj odnos kulminira krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina prošloga veka. Koren novog odnosa prema tradiciji valja tražiti u njenoj instrumentalizaciji za ostvarivanje nacionalnih i političkih ciljeva. Interesantno je da se praksa upotreba tradicije proširila iz domena politike na skoro sve oblike života u Srbiji. Ovde imamo na umu tri izdvojena, ali međusobno prepletena skupa pojava. Jedan skup predstavlja *srpska pravoslavna tradicija*, koja podrazumeva srpsko svetosavlje kao idejni sistem, zatim crkve, manastire, freske i ikone, religijske rituale i praznike. Drugi skup odnosi se na *srpsku istorijsku tradiciju* (istinske i mitske predstave koje Srbi imaju o svojoj državnoj i nacionalnoj prošlosti), a treći skup oličen je u narodnoj, seoskoj tradiciji. (Zlo)upotreba tradicije u Srbiji podrazumeva manipulisanje nekim od elemenata pomenutih skupova. Zato se povratak tradicije na ovom prostoru ocenjuje kao rezultat svesne političke namere, kao legitimizacija političkog položaja ličnosti, odnosno partije, u krajnjoj instanci kao legitimizacija vlasti (Naumović 1994:95-112). Teškoće sa tradicijom se uvećavaju jer se oko nje kao pojma grupišu srodni pojmovi koji sadrže vrednosnu konotaciju - tradicionalizam, savremenost, modernost, napredak. Stvari se još više komplikuju kada se sve ovo stavi u kulturni okvir Balkana - njegov regionalni razvoj i integraciju u strukture Evropske unije.

Tradicija kao *kolektivno pamćenje* može se smatrati pozitivnom sa stanovišta celine društva, ukoliko je kadra da izdrži proveru kroz kompatibilnost sa strogim kriterijumima vrednosti u savremenosti. U suprotnom, poznato je da je patrijarhalno nasleđe sklono da se učauri u, za našu sredinu karakterističan, *duh palanke*. Palanački duh odbija svako otvaranje i veran je načelu zatvorenosti svuda pa i u prostoru emocionalnosti (Konstantinović 1981:373). Nevolje sa povratkom tradiciji u našem društvu nastaju zato jer se taj povratak najčešće razumeva i doživljava kao

[2] U vezi sa tim Gidens daje veoma smeo iskaz: „Smatram da su sve tradicije izmišljene. Nijedno tradicionalno društvo nije u celini tradicionalno, a tradicije i običaji izmišljaju se iz različitih razloga. Ne treba da mislimo da se konstruisane tradicije mogu naći samo u modernom periodu. Štaviše, tradicije uvek uključuju moć, svejedno da li su namerno konstruisane ili ne. Kraljevi, carevi, sveštenici i ostali oduvek su izmišljali tradicije koje im odgovaraju i kojima su opravdavali svoju vlast“ (Gidens 2005:66).

oblik arhaizacije društva. Na to upućuje prisustvo mitomanske ikonografije, idolatrijskog preterivanja i vulgarnog kiča. U krilu novih opsena udomljuje se tradicionalizam i duh nesavremenosti, a sve skupa predstavlja način gubljenja koraka s vremenom i jedan od oblika osporavanja identiteta modernosti (Božović 2006:292). Sa duhom rodno-plemenskih odnosa ni Srbija niti koja zemlja na Balkanu ne može računati na podršku i pomoć Evrope. Pred vratima Evrope svakako se treba osloboditi balasta negativnog nasleđa prošlosti koje se ukorenilo u ponašanju i navikama. Reč je o svojevrsnom inventaru negativnih osobina, kao što su mržnja, prezir, zavist, koristoljublje, licemerje, lakomost, prevara, osvetoljubivost i, napose, čuveni inat, koji se po pravilu uvek vraća na adresu pošiljaoca u vidu nekakvog *boomerang effect*-a (nama su dobro poznate ekonomske sankcije, isključivanje iz međunarodnih organizacija, ukidanje kredita i socijalne pomoći, odlaganje pregovora o evrointegraciji i, nadasve, oružana intervencija).

Ukoliko je jedno društvo ne preferira kao dominantni kulturni model mišljenja i življenja u savremenim uslovima, tradicija može biti konstruktivna za nadgradnju kulture. U suprotnom, ona će predstavljati kočnicu daljeg razvoja. U svrhu pozitivnog praktikovanja tradicije potrebno je napraviti preciznu distinkciju srodnih reči. U ovom slučaju, teorijski se mogu razgraničiti sledeći pojmovi: *tradicijsko*, koje se shvata kao tipološka odrednica (kulture, komunikacije), *tradicionalno*, kojim se označavaju institucije i proizvodi starine, i *tradicionalističko*, shvaćeno kao atribut koji ukazuje na svesno negovanje tradicije (Čolović 1984:15). Za razliku od prva dva, poslednji pojam predstavlja antipod savremenom i, dakako, on je kočnica svih modernih tendencija u kulturi. Pri tom, *savremeno* ne treba identifikovati sa *modernim*. Proces modernizacije kompatibilan je sa kulturnim razvojem i on se zasniva na razvoju ekonomskih i demografskih potencijala, povećanju geografske pokretljivosti, razvoju političkih institucija, porastu kvaliteta životnog standarda, produženju životnog veka – ukratko, unapređenju kulture u njenom najširem vidu.[3] Distingviranje svih pojmova ima poseban značaj za kulturu(e) Balkana, koja se danas nalazi razapeta između prošlosti i budućnosti, između procesa modernizacije i retradicionalizacije.

Netačno je mišljenje koje plasiraju konzervativci da je svaka inovacija negacija tradicije. Najbolji protivdokaz ovakvom mišljenju sadržan je u činjenici da tradicija opstaje u industrijalizovanim zemljama i da ona ne protivreči vrednostima koje uspostavljaju moderna društva. „Tradicionalni načini postupanja održavali su se, ili iznova uspostavljali, u mnogim oblastima života, uključujući i svakodnevicu. Čak bi se moglo reći da je došlo do izvesne simbioze modernosti i tradicije“ – veli

[3] „Istovremeno, ljudi su doživljavali modernost (ponekad su to bili isti ljudi) i kao nešto što treba skupo platiti. Ta cena je nekad takođe materijalna, i posledica je neravnomernog rasporeda (dislokacije) koji se posebno javlja u ranim fazama modernizacije. U drugim slučajevima cena je nematerijalna, ali time ništa manje bolna – raspad tradicionalne solidarnosti, nametanje novih uloga i institucionalnih obrazaca, nemogućnost primene starih vrednosti i verovanja. U svom najsurovijem obliku ta cena gura pojedinca u stanje neukorenjenosti, dezorijentacije, tako da se on više ne oseća kod kuće u ovom svetu“ (Berger & Kellner 1991:152-153).

Gidens (Giddens), navodeći primere mnogih razvijenih zemalja u kojima su porodica, seksualnost i podele između polova i dalje duboko pod vlašću tradicije i običaja (Gidens 2005:68). Pošto tradicija nije naprosto antipod svakoj modernizaciji, nije sporno da tradicija latentno učestvuje u svakoj novoj kreaciji. M. Mos je u tom smislu jasno istakao da se iza svake društvene pojave nalaze istorija, tradicija, jezik i navike. Stoga je upozorio da „sociolog mora znati da je svaka društvena pojava, čak i kad izgleda nova i revolucionarna, kao, na primer, neki pronalazak, uprkos tome, uvek krcata prošlošću. Ona je plod vremenski najudaljenijih okolnosti i mnogostrukih veza u istoriji i geografiji. Nikada je, ni najvećim apstrahovanjem, ne treba potpuno odvojiti ni od lokalne boje ni od istorijske podloge“ (Mos 1982:258).

Danas su zemlje Balkana razapete između koncepata retradicionalizacije i modernizacije. Na tom terenu vode se glavne teorijske i ideološke bitke. Povratak na stare, preživele i prevaziđene obrasce života nikome ne bi doneo dobroga i zato treba razumeti imperativ da je modernizacija balkanskih društava osnovni uslov za stvaranje regionalnog okvira integracije i uključenja u EU. Balkan je opterećen činjenicom da je još uvek prilično opsednut prošlošću, a perspektiva odnosa na ovom prostoru ogleda se u njegovom okretanju ka modernizaciji na svim nivoima kulture življenja - od nauke i prosvete, umetnosti i sredstava komunikacije, preko moralnosti, manira i dobrog vaspitanja, do razonode i zabave. Naravno da se modernizacija podrazumeva i u oblasti života koji obuhvata dostignuća sa područja materijalnih dobara kulture.[4]

Modernizacijom ne sme ostati nepokriven još jedan, takođe veoma važan, institucionalni nivo kulture. Tu je reč o modernim projektima ostvarivanja regionalne saradnje, koji podrazumevaju izgradnju civilnog društva i modernih institucija. Mora doći do učvršćivanja i razvoja demokratskih odnosa, koji podrazumevaju promenu sistema vrednosti i koji vode većoj pacifikaciji konflikata. Bitno je naglasiti da se izgrađivanje sektora civilnog društva odnosi na sasvim konkretne stvari i niz intervencija: demokratsku rekonstrukciju svih institucija, konstituisanje kritičke javnosti koja će biti korektiv i kontrolor vlasti, poštovanje demokratskih načela i edukaciju građana za aktivno učešće u javnom životu. Sve to izgleda lako samo na papiru. U praktičnoj realizaciji tih poslova javljaju se mnogi problemi i otpori. Poznato je da su društva na Balkanu opterećena nasleđem bivših, nedemokratskih, režima, sa kojim, nasleđem, treba definitivno raskrstiti. To znači odreći ga se na institucionalnom nivou (kada se provlače neki stari mehanizmi vlasti) i na mentalnom nivou (u smislu eliminisanja svih vidova autoritarnosti, naročito kod državnih i partijskih funkcionera) (Golubović 2003:79-81). Pod uslovom da je institucionalno „pročišćen“ i pripremljen, Balkan može računati na otvorenost moderne Evrope za njegovo integrisanje u porodicu ujedinjenih demokratskih država. To podrazumeva dobro razrađen koncept modernizacije.

---

[4] J. Habermas je smatrao da se razlika između tradicionalnog i modernog društva najbolje očituje preko identiteta ličnosti ili društvene grupe. Za razliku od tradicionalnog društva u kome vladaju norme određene običajima, u modernom društvu norme se opravdavaju pomoću principa (Habermas 1979:87).

Počeci modernizacije i emancipacije u Srbiji naziru se već u prvoj polovini prošloga veka. Otada se srbijansko društvo nalazi na razdelnici između tradicionalnog i modernog načina života.[5] Srbija i danas, kao i većina država na Balkanu, ne sadrži sve odrednice modernog društva. U stvari, ona se nalazi u fazi predmodernog društva, koje nije u dovoljnoj meri ni „industrijsko" ni „razvijeno" da bi bilo moderno u pravom smislu te reči. Po nekima je ova balkanska i evropska država razapeta između retradicionalizacije i modernizacije, a karakteriše je *pluralni identitet*. Pod njim podrazumevam kombinaciju pravoslavne sabornosti (identiteta) i latentno prisutnog komunističkog kolektivizma (identiteta) na putu ka građanskom individualizmu (identitetu). Ono što je zajedničko svim državama na Balkanskom poluostrvu, a imperativno traži njihovu modernizaciju, odnosi se na kompleksne socijalne promene koje podrazumevaju: ekonomski rast, tehnički progres, reformu političkog uređenja i socijalne strukture, uz promenu psihologije i sistema socio-kulturnih vrednosti. Jednom rečju, moderna društva uvode novi sistem vrednosti koji je zasnovan na naučnoj racionalnosti, zasnovanoj na proizvodnji i raspodeli simboličkog znanja i kulturnog kapitala (Koković 2005:457-458). U bivšim socijalističkim zemljama Balkana, kakva je i Srbija, početni procesi modernizacije bili su zaustavljani i sputavani tradicionalističkim stegama i egalitarističkim sindromom. To su bile jake kulturne barijere koje su ostavljale duboke tragove u svesti ljudi. Pokazalo se da se modernizacija ne odnosi samo na ekonomske odnose, već sve više na sistem vrednosti i način ponašanja.

Izvesno je da uključivanje Balkana u evropske integracije podrazumeva jedinstvo tradicijskog, savremenog i modernog. Zadatak je pronaći model u kome bi sve komponente iz ove trijade bile združene u jednu koherentnu celinu. Možda to i ne bi bilo problematično da se u ovaj kulturni trougao nije uvukao crv tradicionalizma. Izgleda paradoksalno, ali na toj činjenici se ruši svaki optimizam kada je u pitanju opstajanje tradicije u modernom društvu. Stvari postaju jasnije ako se zna da se ideološka i filozofska osnova tradicionalizma nalazi u, blago rečeno, indiferentnom odnosu prema savremenosti. Nije preterano reći da se tradicionalizam iskazuje kao pogrešan politički projekt, kao loš kulturni izbor i kao faktor socijalne dezintegracije. Tradicionalističko je povezano sa svim onim što je anahrono, preživelo, prevaziđeno, autistično. Reč je o formi tradicionalnog mišljenja dovedenoj do ekstremnog stanovišta kojim se zagovara *status quo* i prekid kontinuiteta komuniciranja u kulturi. Bez pogleda unapred, svaka kultura osuđena je na blisku propast.

Značajem tradicije za razvoj kulture naročito su se bavili antropolozi. Kao karakteristično, izdvaja se mišljenje evolucioniste E. B. Tajlora (Tylor), s kraja XIX veka. On je o tradicionalizmu pisao u terminološkoj alternativi *tradicijskog konzervativizma*. Smatrao ga je bolesnim stanjem i upozoravao da „civilizacija stoji

[5] Najbolju estetsku prezentaciju početka modernizacije u Srbiji simbolizuje film režisera Slobodana Šijana Maratonci trče počasni krug (1982), koji je rađen prema tekstu Dušana Kovačevića. U njemu se maestralno prepliću motivi starog i novog, vremešnog i avangardnog. Sve to, sa odmerenom dozom ironije, uklopljeno je u sliku svevremenskog tipa balkanske malograđanštine, kriminala i kulture smrti.

u mestu kad njome upravlja drevni običaj koji nameću pradedovi“ (Tylor 1881:24). Iz jedne racionalističke perspektive, poput ove, realno je očekivati da se tradicionalizam postavlja kao antiteza napretku. Važno je napomenuti da se Tajlor služio redukcionističkom shemom u cilju racionalnog obrazloženja nastanka i razvitka ustanova. Njegovo stanovište neraskidivo je povezano s idejom evolucije i ono se upadljivo razlikuje od mišljenja kasnijih antropologa, pre svih Dirkema (Durkheim), koji je veliki značaj pridavao kolektivnim osećanjima, i Boasa, po kome čovekom više vladaju i upravljaju čuvstvo i navika negoli razum. Boas, čak, namesto Tajlorove racionalnosti, u središte svoje teorijske sheme stavlja tradiciju, jer „živa kultura“ za njega predstavlja muzej pređašnjih formi ponašanja. U svakom slučaju, Tajlor se prema „okovima tradicije“ odnosio krajnje negativno, a konzervativizam je držao za bolesno stanje. Treba razumeti njegov otpor prema konzervativizmu, ali i odbaciti takvu isključivost koja seže do apsolutne nenaklonosti prema tradiciji kao entitetu živuće kulture. U našem slučaju, okovi tradicije mogli su se odraziti kao opasnost ukorenjenja u prošlome. Na primer, u glorifikovanju „slavne nacije“, proglašavanju Srba za „nebeski narod“ i odsustvu svake kritičnosti prema svojoj tradiciji i kulturi, čime se pothranjuju ksenofobična raspoloženja, nacionalni egoizam, unutrašnji izolacionizam i antimoderna shvatanja.

Istina je da je tradicionalno društvo bilo uzdrmano onda kada je savremeno društvo počelo promovisati globalnu kosmopolitsku kulturu i stil života. Međutim, ne znači da uvođenjem post-tradicionalnog društvenog poretka tradicija nestaje. U izmenjenim uslovima, jednostavno, slabi fundamentalizam religije, etniciteta, roda, a slave se dinamizam, promene, novine, mobilnost u društvu i diskontinuitet u svakodnevnom životu. Moderno društvo, sasvim prirodno, stupa na društvenu pozornicu kao revolt na tradicionalizam. Kultura se odsada orijentiše na svakodnevni svet života, a personalnim identitetom ne dominiraju više klasa, starost, rod, etnicitet. Međutim, moderno društvo mora ponuditi jasne i ostvarljive alternative. Nije dovoljno samo uzdrmati stare navike i vrednosti, bez ikakve nadoknade. U suprotnom, moderno društvo će za običnog čoveka predstavljati virtuelni svet, čiju suštinu čini „lavirint pluralnih zamki“. Bez okončanja procesa identifikacije („otvoreni identitet“) nema unapređenja kvaliteta života. Mora se izgraditi neka uporišna tačka pripadanja, kao i okvir orijentacije, kako se smisao ljudskog života u industrijskom (modernom, razvijenom) društvu ne bi izgubio u apstrakciji (Golubović 2003:25-28). Očekuje se, naime, da ono što je bilo vredno u prošlosti doživi nove interpretacije koje će biti usaglašene sa potrebama današnjice.

S druge strane, treba stalno imati na umu da sve prošlo nije i sveto. Nostalgija za prošlim, bez potrebne kritičnosti i distance, lako se izvrgava u negaciju sadašnjeg i paničan strah od novog. U njoj možemo prepoznati regresivne elemente koji je opasno približavaju kiču. Nostalgija je obrnuto srazmerna zanimljivom: ona se javlja kao izraz straha od neočekivanog i nepredvidljivog, koje postavlja stalne zahteve i traži neprekidne stvaralačke odgovore na sve nove i nove izazove života. Jednako kao i kič, i ona je znak unutrašnje neprilagodljivosti. Međutim, pravo kič-lice nostalgije pokazuje se u njenoj neobjašnjivoj tendenciji da glorifikuje prošlost. To

lice vidi se u iskrivljenom ogledalu tradicionalizma (ne tradicije). Ovde je reč o (u sociologiji kulture poznatom) protivrečju *istorijske memorije*, koja u sebi sadrži klicu formalističkog konzervativizma, i *ideje progresa.* Pristalice prvog smera stvari gledaju samo sa njihove spoljne strane. One ne žele ništa da menjaju, teže da konstantno imitiraju stvari prošlosti i ne osećaju ni najmanju potrebu da život postave na savremene osnove. Na drugoj strani, zastupnici ideje progresa su pravi reformisti jer stvari gledaju iznutra. Ne ruše stare vrednosti, ali prednost daju inovacijama i stvaranju novih vrednosti. Oni su svesni činjenice da sa opadanjem uticaja tradicije i običaja na svetskom novou, dolazi do promene same osnove našeg identiteta, to jest našeg osećanja sopstva (Gidens 2005:72).

Načinićemo kratak istorijski osvrt na kulturnu klimu u Srbiji u poslednja dva veka. Srpsku kulturu prati bipolarna slika razumevanja i interpretacije tradicije i, uopšte, prošlosti. Reč je o dva preovlađujuća koncepta vrednosti, personifikovana u mislima i delima Dositeja Obradovića i Vuka Stefanovića Karadžića. Dositej se formirao pod uticajem racionalizma XVIII veka, dok se Vuk trudio oko izgradnje „nacionalnog karaktera“ srpskog naroda (kroz narodne umotvorine – narodne pesme, pripovetke, poslovice, narodne običaje i verovanja). Prvi je bio pionir našeg prosvetiteljstva i zapadnjak, i imao je istomišljenike i nastavljače u istaknutim ličnostima-intelektualcima – Svetozaru Markoviću, Bogdanu Popoviću, Jovanu Skerliću. Drugi, iako je stajao pod uticajem nemačkog romantizma, po mišljenju S. Jovanovića, bio je nacionalist koji je tragao za otkrivanjem „duše naroda“ kome je pripadao (Jovanović 2005:7-13). Iako su obojica bili vođeni najboljim namerama kada je u pitanju planiranje budućeg života i kulture u Srbiji, oni su ipak bili nosioci dva različita koncepta. Sa stanovišta kulturnog pamćenja iliti odnosa prema tradiciji, jedan koncept bio je „evropsko-prosvetiteljski“, sa Dositejem na čelu, a drugi „nacional-romantičarski“, čiji je glavni predstavnik bio zvanični reformator srpskog književnog jezika Vuk Karadžić. Za razliku od *romantičarske tradicije*, koja je u celosti okrenuta „srpskom čoveku“ (seljak, domaćin, vojnik, šaljivdžija), *prosvetiteljska tradicija* slavi kult razuma, napretka, prosvećivanja, slobodnog mišljenja. Dositej i Vuk, zapravo, predstavljaju personifikaciju idealno-tipskih simbola. Dok prvi u kulturnom pamćenju oličava sve što je evropsko, multikulturno, manjinsko, individualističko i neobično, drugi promoviše narodnjački i populistički koncept življenja. Radi se, današnjim jezikom rečeno, o bipolarnoj suprotnosti između „evropeizacije“ (modernizacije) i „ponarodnjavanja“ (retradicionalizacije), što ne znači da se u ovim shvatanjima ne mogu identifikovati zajednička mesta (upor. Đerić 2006:77-87).

Uprkos često rigidnim tumačenjima, kulturni učinci Dositeja i Vuka moraju se sagledavati i valorizovati na mnogo fleksibilniji način od onih koje iskazuju politički ostrašćeni polemičari. Sociološki gledano, dakle bez politikantske instrumentalizacije, Dositej i Vuk nisu bili na tako suprotnim polovima. Naime, Vuk ne može biti tipičan tradicionalista budući da je bio revolucionar koji je imao snage i smelosti da se suprotstavi celokupnom establišmentu ondašnjih moćnih krugova, pre svega Crkve. Ideje Vuka Karadžića u velikoj meri uspevale su da poruše mnogo

toga što su ubeđeni konzervativci smatrali upravo "svetom tradicijom". Ne može se poreći da se Vuk svojim idejama i činjenjem izdigao daleko iznad proseka svesti i duha svoga naroda. U tom smislu, današnji pogledi na Dositeja kao progresivnog evropejca i Vuka kao antimodernog narodnog tribuna imaju se uzeti sasvim uslovno i sa velikom rezervom.

Nostalgija za prošlošću i strah od gubljenja identiteta, na jednoj, i težnja za obogaćivanjem identiteta i duhovnim usavršavanjem i danas su glavna preokupacija konstrukta poznatog kao *Druga Srbija.* Jedni bi da do nje dođu okretanjem prošlosti, dok su drugi isključivo za pogled ka budućnosti. Čini se da prva tendencija, opterećena nostalgijom i nacionalnim romantizmom (ma koliko humanistički intonirana) ipak predstavlja predvorje za kulturnu stagnaciju i regres. Ako elemente nostalgije u dalekosežnom koncipiranju kulturnog života odredimo kao racionalno neprihvatljive, veoma smo blizu toga da shvatimo kako smo zakoračili u carstvo kiča. Z. Gluščević tvrdi da pravo zloupotrebljavanje nostalgije kič izvodi na taj način što težnju ka apsolutizaciji prošlosti uzdiže do opipljivog vrednosnog ideala, te prošlost postavlja kao ideal savremenom i budućem. Konzervativna uloga kiča naročito dolazi do izražaja kada on osobinu zloupotrebe nostalgičnih osećanja rasporedi u službu politike. Na taj način kič stavlja novu masku, dobija političko obličje i prelazi u agresivnu reakcionarnu kategoriju (Gluščević 1990:42-43). Nostalgiju izazivaju često bolesne sklonosti pojedinaca ka tradiciji i otpor prema silama modernog i avangardnog. O tome šta se dešava kada tradicije pokleknu pred modernošću, slikovito govori Gidens u knjizi *Runaway World*: „Tradicija čiji je sadržaj iscrpljen i komercijalizovan postaje ili nasleđe ili kič – sitnice koje se kupuju po aerodromskim radnjama. Industrija koja se bavi nasleđem pravi ga tako što tradiciju prepakuje u obliku spektakla. Obnovljene građevine na turističkim lokacijama možda izgledaju sjajno, a možda su i obnavljane na način koji je autentičan do poslednjeg detalja. Međutim, nasleđe koje se time štiti odsečeno je od živog toka tradicije, što je njena povezanost sa iskustvom svakodnevnog življenja" (2005:70).

Tabela 1. Školska sprema / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Školska sprema	Da	Ne	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	42,3	57,7	52
Nezavršena osnovna škola	40,3	59,7	62
Osnovna škola	40,2	59,8	132
Trogodišnja stručna škola	42,6	57,4	54
Završena srednja škola	34,0	66,0	194
Završena viša škola, fakultet ili akademija	36,8	63,2	95

Vratimo se sada temi iz ugla istraženih činjenica. Empirijsko istraživanje (koje smo sproveli na području jugoistočne Srbije)[6] pokazalo je izlišnim i prevaziđenim mišljenje da ljudi sa ovog prostora imaju ukorenjene predrasude kako je njihova kulturna tradicija, navodno, ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja (tabela 1).

Tabela 2. Mesto stanovanja / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Mesto stanovanja	Da	Ne	Ukupan broj ispitanika
Selo	33,6	66,4	152
Prigradsko naselje	28,0	72,0	75
Grad	41,7	58,3	362

Ispitanici nisu ispoljili vidljiv strah od prodora novih, evropskih, vrednosti, nezavisno od školske spreme kao i od mesta stanovanja. Kod ljudi iz svih obrazovnih kategorija većinski stav je da vrednosti evropskih zemalja ne ugrožavaju njihovu kulturu. Ipak, postotak onih koji tako misle je nešto veći kod ljudi sa višom i visokom školom, a još veći kod ispitanika sa srednjim obrazovanjem. Što se mesta stanovanja tiče, tabela 2 nam pokazuje da svi ispitanici, kao i u prethodnom slučaju, ne smatraju evropske vrednosti ugrožavajućim faktorom za srpsku kulturu i tradiciju. Zanimljiv je, i neočekivan, podatak da ljudi iz prigradskih naselja i sela prednjače u tom uverenju u odnosu na ispitanike iz gradova.

Mogućnost nacionalne integracije u svetske kulturne tokove iskazana je i s obzirom na pitanje o budućim smernicama kulturne politike. Grafikon 1 pokazuje da su se ispitanici gotovo ravnomerno podelili, jednako preferirajući odgovore „ka nacionalnoj kulturi“ (32,1%) i „ka svetskoj kulturnoj baštini“ (31,7%), a ostavljajući pri tom daleko ispod njih odgovore koji su se ticali balkanske (9,6%) i lokalne kulturne baštine (5,2%).

Ljudi sa područja jugoistočne Srbije, očigledno, sagledavaju neophodnost promena i znaju da će one biti brže i efikasnije ukoliko Balkan (ili njihova država) uđe u proces evrointegracije. Dakle, nisu bili u pravu oni „vidovnjaci“ koji su očekivali (priželjkivali, možda) da konzervativni duh nadvlada svest o progresu u ovoj populaciji. Primitivni nacionalizam i tradicionalistička svest, očito, ustupaju mesto savremenim i modernim pogledima u vizijama budućnosti stanovnika koji naseljavaju ovaj prostor. No, ove rezultate treba prihvatiti sa određenom rezervom. Poslužiću se ovde rečima E. Morena (Morin), iskazane jednim sasvim drugim povodom, i u “očekivanju neočekivanog“ biti „opti-pesimista“.

[6] Reč je o istraživanju u okviru projekta „Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije“. Projekat je realizovan u organizaciji Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu u periodu 2002-2006. godine, a podržalo ga je Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

Grafikon 1

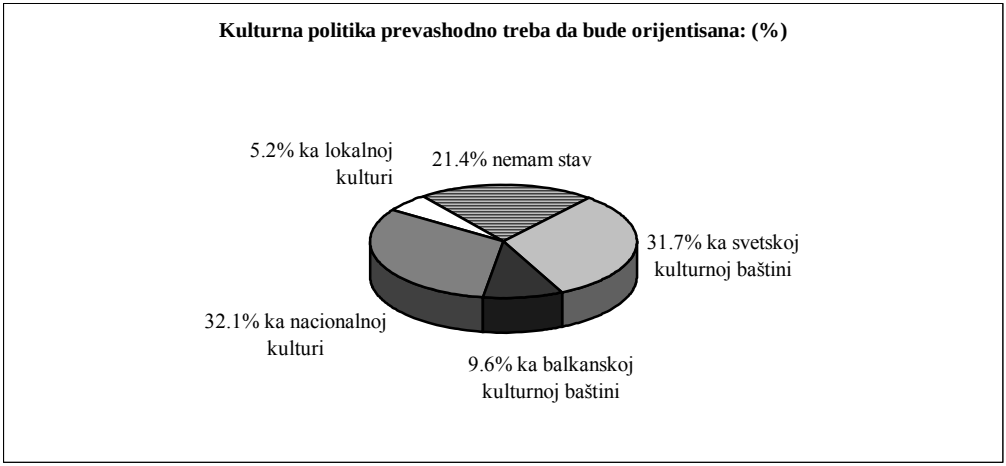

Pogrešno je misliti da su moderna i tradicionalna društva u potpunosti homogena. U promišljanju ovog problema sociologija se mora osloboditi svake ideologije i odbaciti ukorenjene predrasude. Niti su tzv. moderna društva lišena svake tradicije, niti su tradicionalna društva antimoderna bez ostatka. Realno je očekivati da tradicionalni i moderni elementi budu koegzistentni, to jest da jednovremeno postoje u društvu. I više od toga, oni mogu da održavaju ili podržavaju jedni druge. Modernizacija može latentno da utiče na obnovu tradicije i da podstiče njeno jačanje, a, sa druge strane, tradicionalni sadržaji i simboli mogu biti podrška modernizaciji. Tradicionalizam i konzervatizam, čak, u velikom broju slučajeva predstavljaju reakciju na negativne nanose modernizacije i odgovor na nesigurnost koja dolazi sa naglim socijalnim promenama (siromaštvo, nezaposlenost). Dihotomija tradicionalno-moderno u društvenom kontekstu ne vodi uvek destrukciji. Sasvim su pojednostavljena gledišta da postoje potpuno nepromenljiva društva. Takve postavke su apsolutno nezasnovane i vode stvaranju stereotipa i raznih predrasuda o navodnoj statičnosti tradicionalnih i permanentnoj dinamičnosti modernih društava. Suvislo je govoriti o uticaju tradicije na društvene promene, pa i na sam proces modernizacije. Pogledi na tradiciju i savremenost moraju biti fleksibilni. Tradicija ne mora biti po svaku cenu nepromenljiva, inertna i neupitna, jer se kritičkim preispitivanjem u kulturi može doći do odbacivanja i menjanja nekih tradicionalnih elemenata i značenja.[7] Na drugoj strani, modernizacija može biti spora, bolna i anomična, suprotno očekivanjima. Ako se ona pri tom nameće kroz nasilnu akulturaciju, dovešće do jačanja tradicionalističkih

[7] „Tradicija je zaista neutralna reč (tako kažu rečnici). Ona sama po sebi ne može biti reakcionarna, konzervativna ili revolucionarna. S druge strane, nije ni stabilna ni nepromenljiva, niti nestabilna i dinamična. Ona je ono što se njome čini. Zato se njome mnogi olako koriste da bi prikrili svoje neznanje o istoriji ili iz drugih praktičnih razloga“ (Skouteri-Didaskalou 1994:79).

shvatanja. Za društva u tranziciji (kakvo je današnje srpsko društvo) najbezbolnije bi bilo pronaći referentnu tačku prožimanja tradicionalnog i modernog, što bi dovelo do njihovog usklađivanja. U kulturno-istorijskom kontekstu između njih postoji linija kontinuiteta, pri čemu sadašnja modernost uspostavlja standarde koji će u perspektivi predstavljati tradicionalnu vrednost za nove naraštaje.

Za epilog, jedna kratka refleksija o tradiciji i tradicionalizmu u kontekstu balkanskog puta ka evropskim kulturnim standardima i vrednostima. Pošto zagriženi tradicionalisti, izvesno, žele da zaustave hod istorije, obezoružaju savremenost i ukinu budućnost, pošto nekritički obožavaju prošlost, afirmišu staromodnost, inspirišu etnonacionaliste i protive se integracionistima, oni time (ne)svesno zaustavljaju moderne kulturne tokove i inicijative. Tradicija, kao suma već stvorenih vrednosti, u svom izvornom značenju, pak, premošćuje vreme i omogućava hod kulture ka novome, budućem i boljem. Progres je, u tom kontekstu, druga, aktivnija komponenta kulture, zasnovana na onome što je bilo i zadržalo se kao vredno. Ima smisla govoriti o trajnom antagonizmu tradicije i tradicijskog konzervativizma. Zato sentencu da je ekstremni i borbeni tradicionalizam negacija autentične tradicije ne treba uzimati kao nekakvu zgodnu frazu ili jezičku dosetku, već kao empirijski zasnovanu istinu.

Kada napred rečeno uposebimo i stavimo u kontekst aktuelnog kulturnog života u Srbiji, onda stanje, uprkos umerenom optimizmu koji se javlja povodom navedenih rezultata empirijskog istraživanja, ipak nije najsjajnije, niti je lako predvidivo. Naime, rezultati ukazuju na izvestan pozitivni pomak koji je počeo nakon dvehiljadite godine, ali sociolog-posmatrač i akter društvenog života u Srbiji ne može ostati slep i ravnodušan prema kulturnoj klimi, još uvek opterećenoj bremenom prošlosti. Danas u javnosti, uprkos svemu, dominiraju interpretacije tradicije koje više gode nacionalnoj sujeti nego istorijskoj istini. Naš individualni i društveni život natopljen je prevashodno onim delom tradicije koji ne vuče napred i ne korespondira sa (post)modernim vremenom. Na osnovu toga K. Malešević upozorava na marginalizaciju one grane tradicije koja je utemeljena na racionalizmu i prosvetiteljstvu, na liberalnim i univerzalnim vrednostima, na otvorenosti prema drugom i drugačijem i, napokon, na elementima naše baštine koji su komplementarni sa onim najboljim u evropskoj tradiciji. On ukazuje na još uvek neopravdano vitalne: konzervativizam i patrijarhalnost, klerikalizam i etnofiletizam, populizam i militantnost, ksenofobičnost i primitivizam, uz primese govora mržnje. Ovi elementi, ako su uz to još začinjeni političkim ekstremizmom nekih segmenata društva, permanentno reprodukuju predmoderni mentalni sklop, sa kojim se, po Maleševiću, može još samo „radikalno napredovati u lošu prošlost“! Većinska Srbija, dakle, još uvek je razapeta između evropeizacije i retradicionalizacije, između prividno proklamovane (pro)evropske (post)moderne orijentacije i još uvek snažnog kolektivističko-palanačkog, samodovoljnog i predmodernog izbora (Malešević 2006). Uz eliminisanje društvenih uzroka koji slave kvazitradiciju i održavaju (konzerviraju) predmoderno stanje duha i svesti, a naročito uz afirmaciju onog najboljeg u srpskoj tradiciji, koje nikada nije bilo u sukobu sa vrednostima na

kojima je počivala i počiva prošla i sadašnja evropska kultura, Srbija će (realno je nadati se) sâma iznaći najbolja rešenja kojima će napraviti odgovarajuću sponu između svoje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Literatura

Berger, H. – Kellner, P. (1991) *Sociologija u novom ključu*. Niš: Gradina.

Božović, R. (2002) *Dominacija i otpor*. Beograd: Čigoja štampa.

Božović, R. (2006) *Leksikon kulturologije*. Beograd: Agencija „Matić".

Čolović, I. (1984) *Divlja književnost*. Beograd: Nolit.

Đerić, G. (2006) „Evropsko-prosvetiteljski i nacional-romantičarski izvori kulturnog pamćenja: refleksije u savremenim društvenim raspravama". Beograd: *Filozofija i društvo*, br. 2 (30).

Fukujama, Frensis (1997) *Sudar kultura. Poverenje, društvene vrline i stvaranje prosperiteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Gidens, E. (2005) *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.

Gluščević, Z. (1990) *Život u ružičastom. Antologija svakidašnjeg kiča*. Beograd: Prosveta.

Golubović, Z. (2003) *Izazovi demokratije u savremenom svetu*. Požarevac: Centar za kulturu.

Habermas, J. (1979) *Communication and the Evolution of Society*. London: Heinemann.

Jovanović, S. (2005) *Kulturni obrazac*. Beograd: Stubovi kulture.

Koković, D. (2005) *Pukotine kulture*. Novi Sad: Prometej.

Konstantinović, R. (1981) *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit.

Malešević, K. (2006) „Kuda dalje: Srbija između evropeizacije i retradicionalizacije". Beograd: *Danas*, 13-14. jul.

Marks, K. – Engels, F. (1976) *O književnosti i umetnosti*. Beograd: Rad.

Mos, M. (1982) *Sociologija i antropologija*. Beograd: Prosveta.

Naumović, S. (1994) „Upotreba tradicije", u: *Kulture u tranziciji* (Ed. Prošić-Dvornić, M.). Beograd: PlatΩ.

Sapir, E.(1984) *Ogledi iz kulturne antropologije*. Beograd: Prosveta.

Skouteri-Didaskalou, E. (1994) „Tradicija 'tradicije' od svakodnevnog do naučnog diskursa: rasprava o savremenoj grčkoj ideologiji u procesu razvoja", u: *Kulture u tranziciji* (Ed. Prošić-Dvornić, M.). Beograd: PlatΩ.

Tylor, E. B. (1881) *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization*. New York: D. Appleton & Co.